

A szökőkútmester bölcsessége*

CSÁK LÁSZLÓ

I.

A *lélek szenvedélyeit* olvasva óhatatlanul szembekerülünk azzal a problémával, mi szerint Descartes egyetlen egyszer sem tesz említést ebben a művében a filozófiáról. Az volna a helyzet, hogy az erkölcsös élet szempontjából nem tartja lényegesnek? Aligha tarthatjuk ezt elképzelhetőnek más szövegei alapján. Miféle bölcsességet tart tehát Descartes fontosnak ezen a téren?

A kérdésre válaszként szolgáló megoldás kereséséhez három, eltérő módon kezdhetünk hozzá. Az első eljárás során a következő szempontokat kell figyelembe vennünk. Legelőször megkísérelhetjük föltárni a szöveg elemzése útján, milyen kifejtési módszerrel élt Descartes *A lélek szenvedélyeinek* megírásakor, milyen módon épülnek fel érvei, milyen szemléletre következtethetünk ez alapján. Ezen eljáráshoz, mintegy ezt kiegészítve, társítható egy második lehetséges vizsgálati szempont is. Nevezetesen, szintén *A lélek szenvedélyeit* alapulvéve, föltárhatjuk a szövegben szereplő olyan alaptételeket, elveket, elméleti eredményeket, melyeket Descartes más szövegeiben fejtett ki teljes részletességgel, és itt csak hivatkozik rájuk, felhasználva őket érvelésének kiépítéséhez.

Az első két módszer segítségével gyakorlatilag teljes egészében megválaszolható az előadásunk témájául szolgáló kérdés. S bár az idő rövidege miatt ezt, az egyébiránt rendkívül tanulságos utat most nem járhatjuk végig, mindenesetre engedjék meg, hogy röviden összefoglaljam, milyen eredményekre juthatnánk.

* A szöveg eredeti változata *Az ész és a szenvedélyek aranykora* című konferenciára (1999. november, Budapest) készült *The fontanier's wisdom* című poszter; jelen szöveg ennek magyar fordítása.

A szerző ezúton kíván köszönetet mondani Dr. Dékány Andrásnak, aki értékes megjegyzéseivel, tanácsaival nagyban hozzájárult a tanulmány sikeres elkészítéséhez.

A szöveg elkészítéséhez meghatározó segítséget nyújtott a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium egyéni kutatásokat támogató pályázata.

II.

Az összefoglalás első lépéseként a descartes-i módszernek *A lélek szenvedélyeiben* felmutatható változatára kell utalnunk. Ezt jól jellemezhetjük a mechanikus világlátással, melyet tudatosan választ a szerző, amikor *comme physicien* lát neki feladatának, hogy a test és a lélek szubsztanciális egységét, az embert, minden korábbi szerzőtől eltérő módon írja le egyedi gyakorlati életében. Jellemző vonásként fedezhetjük fel, hogy a szerző, csakúgy, mint más műveiben, *clare et distincte* igazságok sorát fedi fel az olvasó számára.

A módszer második pillérét az alapelvek vizsgálata alkotja. röviden foglaljuk össze az innen nyerhető következtetéseket is, természetesen a teljesség igénye nélkül. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az alapelvek két fő csoportba oszthatók. Az egyik a metafizikai tételeket tartalmazza, úgymint a test és a lélek különbözősége, szubsztanciális egységük, a tévedés, a szabad akarat, a lélek gondolatai, az igazság kritériuma, az Isten ideája. A második csoportba a fizikai alapelvek tartoznak, azaz a test szerkezetére, működésére vonatkozó leírások, vagy a mozgás fizikai elmélete.

Ezen eredmények összegzése után, különösen a második módszernek köszönhetően, két, jól elkülöníthető bölcsességfogalom jelenhet meg előttünk, ám ennek taglalásába most nem megyünk bele. Így vizsgálódásunk jelenlegi pontján nem is választanék közöttük, inkább azt javaslom, próbáljuk megragadni a kérdést ez, az eddigiektől eltérő szempontból, és vizsgáljuk meg, a bölcsesség milyen fogalma rajzolódik ki előttünk, ha *A lélek szenvedélyeinek* bölcsességre vonatkozó artikulusait vesszük csak figyelembe, és csak a kép árnyalásához vesszük igénybe más szövegekre vonatkozó ismereteink segítségét.

Még mielőtt hozzálátnánk a részletes kifejtéshez, föl kell hívunk a figyelmet egy, a végeredményünket érintő lehetséges problémára, mely abból adódik, hogy a Descartes-ra vonatkozó irodalomban máig sem eldöntött kérdés, hogy *A lélek szenvedélyei* Descartes végleges erkölcsstanának tekinthető-e. A magam részéről nem kívánok most belemenni annak megvitatásába, hogy két lehetséges válasz közül melyik a helytálló. A kérdés eldöntetlenségéből adódóan azonban egyáltalán nem lehetünk bizonyosak abban, hogy az előadás hátralévő részében kidolgozandó elképzelés egyezést mutat majd az első két módszer alapján megfogalmazott eredménylehetőségekkel. Hiszen ha *A lélek szenvedélyei* nem Descartes végleges erkölcsstana, hanem csak az ideiglenes erkölcsstan részletesebb, esetleg bizonyos pontokon átalakított változata, abban az esetben kevésbé valószínű, hogy szervesen illeszkedne a descartes-i rendszer egészébe. Azaz ebből

következően a más művekkel kapcsolatot kereső eljárások során a módszer és a felhasznált, átvett alapelvek bemutatásával nyert eredmények nem feltétlen egyeznek meg *A lélek szenvedélyeiből* magából feltárható bölcsességképzelettel. Bár, mint az eredményeinkből láthatóvá válik, ez az óvatosság feleslegesnek bizonyul majd. Véggkövetkeztetésünk alapján az első két módszer segítségével nyert megállapításokat nem kell ugyanis elvetnünk, igaz, néhány ponton érdemesnek tűnik majd a képet árnyaltabbá tennünk. Idézzük fel ezek után fő kérdésünket: mit értett tehát bölcsesség alatt *A lélek szenvedélyeiben* Descartes, akiről Baillet azt írja, hogy *sage dans toute sa conduite*?

III.

Lássunk hozzá a kérdés megválaszolásához! Mint már említettük, a harmadik lehetséges módszer *A lélek szenvedélyei* azon szakaszainak vizsgálatán alapul, melyekben a bölcsességet, vagy valamely hozzá kapcsolódó fogalmat tárgyal Descartes. Ha föltárjuk az ezen artikulusok közt meglévő kapcsolatrendszer, azt találjuk, hogy a lélek nyugalomát érintő fejtegetések igen meghatározó szerepet játszanak ebben az összefüggésben; a rendszer elemeit összekötő gondolati vonalak jó része éppen e pontban metszi egymást. Válasszuk tehát vizsgálódásunk kiindulópontjául a descartes-i morál végpontját, azaz a lélek nyugalomát!

A lélek nyugalomára vonatkozó descartes-i elképzelés tisztázása végett érdemesnek tűnik felidézni, miként határozza meg a fogalmat a szerző a *Traité de l'Homme*-ban. Azt írja, akkor beszélhetünk a lélek nyugalmaról, *si elles¹ sont plus égales en leur agitation*. Azaz, a lélekben az *esprits animaux* hatására fellépő szenvedélyek kiegyenlítik egymást. Figyeljünk fel arra, hogy ezen meghatározás szerint a lélek nyugalma pusztán fizikai jelenség; a lélek csupán elszenvedti ezt is, miképp a szenvedélyeket.

Jóval árnyaltabb kép jelenik meg előttünk *A lélek szenvedélyei* olvasása közben. Az itt található értelmezés nem mond ellent a *Traité*-ben olvashatónak, inkább azt mondhatnánk, az utóbbi az előbbinek egy mozzanatát képezi. A lélek nyugalma *A lélek szenvedélyeiben* ugyanis éppen abból eredeztethető, hogy az ember boldogságát ebben az állapotban még a legerősebb szenvedélyek sem képesek megzavarni. A nyugalom forrása továbbá az önmagával való megelégedés. Ez az elégedettség nem valamiféle érzéki kielégítettséget takar, nem is holmi sztoikus jelleggel bíró önmagába fordulást. Sokkal inkább annak tudatából nyeri erejét, hogy az adott személy az erényt követve él.

¹ értsd: *les esprits animaux*

Miben áll azonban az erényes élet? Descartes-nál két, egymást kiegészítő leírásával találkozhatunk az erény követésének. Az első szerint csak olyat szabad akarnunk megtenni, aminek megvalósítása tőlünk függ. Ami nem tőlünk függ, nem is érhetjük el. Ha mégis teljesülne, az nem a mi tevékenységünknek volna köszönhető. Így hiábavaló időfecsérlés volna az ilyen javak elérésén munkálkodnunk. Ezen túl pedig még akadályozna is minket a ránk tartozó dolgok megtételében. Az erényes élet második jellemzése szerint pedig azt kell tennünk, amit legjobbnak ítélünk. Hogy ezen közelebbről milyen ítéletet is kell értenünk, a későbbiekben látni fogjuk.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy csak arra szabad irányulnia cselekedeteinknek, amit a legjobbnak ítélünk azok közül, amik tőlünk függnék.

Természetesen nem minden tevékenységünk ered közvetlenül az akaratunkból, hiába ez a lélek egyetlen aktivitással fölruházott funkciója. Abban az esetben például, ha éppen tűz égeti kezemet, azonnal elrántom, és éppen ahhoz van szükség akaratom mozgósítására, hogy ne így tegyek. Azonban még a tisztán az akarat által meghatározott cselekedetekre való hajlandóságot is csak a vágy szenvedélye kelthet az emberben. Innen ered, hogy a szabad akaratnak is csak ezen hajlandóság ad alkalmat arra, hogy valamire irányuljon.

A szabad akarat így bármire vezetheti tevékenységeink sorát, amit a vágy megjelenít számunkra, de: csak ezek közül választhat. Ebből következően olyan dolgokra is irányulhat, amelyek nem tőlünk függnék, vagy akár ártalmasak is lehetnek. Ha azonban arra irányul szabad akaratom, amit mint tőlem függőt elkülönítek a vágyak tárgyául szolgáló javak közül, elég tisztán megismerem, figyelmesen megvizsgálom, akkor az ily módon megalapozott tevékenység csak jóra vezethet. Azt az utat kell tehát választani, amit az ész, mint legbiztosabbat választ azok közül, amit az értelem fölfoghat. Az erényes életet élő ember akaratát nem irányíthatja tehát olyan dolgokra, amik nem tőle függnék. De e mellett még egy korlátozó szabálynak is alá kell vetnie magát, ami pedig megismerőképességünk véges természetéből fakad.

Ha aztán az előbbiekben jellemzett módon jár el, akkor hatalommal bír majd a legesendőbb lélek is valamennyi szenvedélye fölött. Bár Descartes elismeri, hogy a helyes belátást, és az erre alapozott ítéletet nem követi szükségszerűen helyes cselekedet; elképzelhető, hogy tartózkodunk a cselekvéstől, sőt, akár vele ellentétesen is viselkedhetünk. Idézzük csak emlékezetünkbe a *Discours de la Méthode* sorait: *Les plus grandes âmes sont capables des plus grands vices, aussi bien que des plus*

grandes vertus. Zárójelben jegyzem meg, vajon nyugodt-e, nyugodt lehet-e valaha a lelkük az előbbieknél?

IV.

A szabad akarat és az erényes élet vizsgálata során mindvégig érezhetően egy kérdés körül keringtek gondolataink. Nevezetesen a jó és a rossz meghatározásának, elkülönítésének ősrégi morálfilozófiai problémája körül. Tegyük föl tehát mi magunk is a kérdést: mi a jó a descartes-i szöveg szerint?

A szeretetről és a gyűlöletről szólva Descartes azt mondja, attól függően lép föl az egyik vagy a másik szenvedély, hogy az adott dolog számunkra jóként vagy rosszként jelent meg. Azonban a szenvedélyek természetéhez tartozik, hogy igen gyakran nagyobbak vagy kisebbnek mutatják egy adott dolog számunkra való értékét, hasznosságát, és csak nagyon ritkán fordul elő, hogy olyannak jelenítenék meg, amilyen a valóságban. Ez az érvelés pontos morálfilozófiai megfelelője a descartes-i metafizika bevezetésében oly fontos szerepet játszó módszeres kételynek. Sőt, azt is mondhatjuk, következménye is annak, hiszen a szenvedélyek, akár a testről tudósítanak, akár a rajtunk kívül lévő dolgokról, mindenképp a testi érzékelésből származtathatók, és így éppen ezektől öröklök aránytorzító tulajdonságukat. Az ebben rejlő veszélyeket csak fokozza, hogy bizonyos szenvedélyek sok esetben erősebbnek bizonyulnak annál, amit az ész jelenít meg számunkra.

Arra a kérdésünkre tehát, hogy mi a jó és mi a rossz, nem kaphatunk helyes választ, ha csak a szenvedélyekre hagyatkozunk. Esetleg fölmerülhet még bennünk, hogy az örömmérés alapján kísérlelhetjük meg elkülöníteni a jót a rossztól. Azonban ami az öröm szenvedélyét illeti, éppen szenvedély mivoltából adódóan, szükségszerűen tévedéshez juttatna minket. Az örömmre hivatkozni mégsem egészen hiábavaló, ugyanis e szenvedélynek létezik egy tisztán intellektuális párja, amely nem valami külsőből fakad. Azaz nem a külvilágot vagy testünket érinti, és így annak ellenére, hogy gyakran együtt jár szenvedélyekkel, maga nem is szenvedély, hiszen *par la seule action de l'âme* származik. Ez a különbségtétel a két öröm között a későbbiekben a szenvedélyek fölötti uralom egyik forrása, előfeltétele lesz, és ebben az értelemben mondhatjuk, hogy jó vagy rossz létünk elsősorban a lélek belső felindultságától függ. Azonban a jó és a rossz kérdésére ennek alapján még mindig nem leltünk választ.

Térjünk vissza a jó és a rossz problémaköréhez! Descartes szerint percepcióink akár külső tárgyakat, akár saját testünk állapotát jelenítik meg nekünk, mindenképp passzivitásként értelmezhetők a lélek szempontjából. Így ezeket kizárhatjuk a jóra irányuló vizsgálódásaink köréből. Ennek alapján a jó és a rossz

kritériuma, ha van ilyen egyáltalán, nem lehet más, mint hogy belső érzékünk vagy eszünk segítségével úgy ítéljük-e, hogy megfelelő vagy pedig ellentétes a természetünkkel.

Világosan látható az eddigiekből, hogy ha döntésünk, ítéletünk a lélek szenvedélyein alapul, a belőle származó elhatározás sem lehet más, csak hibás. Azt a ritka esetet leszámítva persze, amikor véletlenül esik egybe ilyen jellegű elhatározásunk azzal, ami helyes. Descartes számára azonban semmilyen téren sem lehet kielégítő, ha találmra határozzuk magunkat el bizonyos cselekvésre. Természetesen az sem lehet önmagában elegendő, ha az eszünket hívjuk segítségül. Már csak azért sem, mert egy nem helyesen vezetett ész bármikor hamis véleményt eredményezhet. mint például, hogy a szenvedélyeinket kellene követnünk.

Ha azonban az eszünket helyesen vezetjük, akkor elkerülhetjük a tévedést, azaz: elkülöníthetjük az igazat a hamistól. Így ha az eszünk segítségével igaznak ítélünk valamit, akkor az ezen alapuló tett sem lehet más, mint jó. Itt találkozunk az igaz és a jó szférája. Ez az a pont, ahol biztosított az átjárás az egyikből a másikba; ha úgy tetszik az elméleti tudományok metafizikailag megalapozott világából az emberi gyakorlat morális világába. Mint látni fogjuk, az ember gyakorlati életében szüntelenül ide-oda mozog a két terület között, mindig magával hozva a matematikai bizonyosságot, melyet a gyöngébb morális bizonyosság helyébe állíthat.

Ami jó, az a test és a lélek szubsztanciális egységére vonatkozik; vagy ahogyan korábban fogalmaztunk, az ember természetére. Így előfeltételezi az ész helyes vezetését két fő kérdést illetően. Az első, mely általános kell legyen, és mindenkinek meg kell válaszolnia *une fois en sa vie*, az, hogy milyen az ember természete. A második pedig, és ez az, amit minden pillanatban fel kell tenni, hogy az adott dolog megfelel-e ennek a természetnek, vagy sem. Így persze az általános kérdés megválaszolása szükséges feltétele kell, legyen az utóbbinak.

V.

A bevezetésben említettük, hogy a descartes-i bölcsességfogalom megragadását célzó lehetséges érvelések közül az első kettő összegzése során nyerhető képek alapvetően két csoportba sorolhatók. A szemléletesség és az egyszerűbb tárgyalhatóság kedvéért, a különbségeket némileg eltűlozva, azt mondhatjuk, hogy vagy puszta fizikalizmussal, okkazonalizmussal jellemzik Descartes-ot, vagy pedig éppen ellenkezőleg, azt állítják, hogy Descartes elfordul a világtól és egyszerűen saját bensőjének szemlélésébe merül.

A harmadik módszer alapján azonban arra a következtetésre jutottunk, hogy a lélek nyugalmanak kérdése végső soron a jó és rossz felismeréséhez vezet vissza minket, ami pedig elengedhetetlenné teszi az ember természetének helyes megismerését, illetve ezt követően a dolgok ezzel való összevetését.

Milyen módon osztható fel az ember természetének tisztázására irányuló kérdés? A válasz adja magát, hiszen az ember kettő egység: lélek és test szubsztanciális egysége. A lélek természetére vonatkozó ismereteket az első filozófia szolgáltatathat számunkra. A lélek megismerése, mint azt Descartes írja, jóval könnyebben megvalósítható, mint a testé. És valóban: ezen a téren még az érzékelésünkre sincs szükségünk. A lélek, mint gondolkodó szubsztancia, gondolkodásában közvetlenül önmagát ragadja meg. Ha Descartes úgy tartaná, hogy kizárólag a lélek így felfogott természetét kell figyelembe vennünk tetteink mérlegelésekor, ha egyáltalán tettek lehetne nevezni az ilyesmit, akkor igazat adhatnánk Molière *Úrhatnám polgára* egy nőszereplőjének, Jourdinnének, aki a következőket vágja a filozófiai ismereteivel kérkedő férj fejéhez: *Tout cela est fort nécessaire pour bien conduire votre maison.* Azaz helytállónak bizonyulna az az elképzelés, mely szerint Descartes számára a bölcsesség kimerül az első filozófiában.

Az emberi test természetével is több helyen foglalkozik Descartes. Ahhoz azonban, hogy ennek elsajátítására képes lehessen valaki, már előzőleg ismernie kell a kiterjedt dolog természetét általában, csakúgy, mint az állatokra vonatkozó descartes-i leírást. Mindez a fizika tárgykörébe tartozik, és ebből adódóan nem érthető meg önmagában, hanem előfeltételezi végső soron a lélek természetét második ismeretként tartalmazó metafizikát.

Az utóbbi megállapításnak ellentmondani látszik, amire az előadás első szakaszában utaltunk a lélek nyugalmanak *Traité de l'Homme*-beli értelmezése kapcsán. A különböző *esprits animaux* kiegyenlített hatásaként jellemzett nyugalom tisztán fizikai magyarázattal szolgál, így a lélek nyugalmat valami testivé fokozza le. A *Traité*-beli értelmezés mégis könnyen beilleszthető *A lélek szenvedélyei* ide vonatkozó részéhez. Aki ugyanis eléri a lélek békéjének állapotát, az képes lesz megóvni magát a szenvedélyek túlzott fellépésétől, képes őket idomítani. Végső soron pontosan ugyanazt érve el ezzel, azaz *elles sont plus égales en leur agitation.*

A *Traité de l'Homme*-ban az *âme raisonnable* jellemzésekor Descartes azt írja, hogy pontosan megfeleltethető a királyok parkjaiban a szökőkutak működéséért felelős *fontanier*-nek, szökőkútmesternek. Ennek alapján azt mondhatnánk, Descartes teljes egészében elégségesnek tekintette, ha a lélek elsajátítja a

testre, mint gépre vonatkozó fizikai ismereteket; azaz az erek és a csontok tulajdonságait, a szív, az epe, a máj, a gyomor, és a tüdő működését, annak érdekében, hogy ezt követően a leghelyesebben állíthassa be bonyolult szerkezetét.

Érezzük azonban az eddigiek alapján, hogy sem a *Traité* így értelmezett szökőkűtmesterével, sem pedig Molière gúnyolódásával nem jutottunk Descartes lelki nyugalmat elért bölcs emberének közelébe. A szökőkűtmester képében élénk álló ember maga az önszabályozásra alkalmassá tett *homme machine*. Az emberi természetnek azonban még testi oldala sem írható le igazán a pusztá gép-mechanikai megközelítés alapján. A lélek természetét megismerhetjük az *Elmélkedésekből*, a test természetét a *Traitéből*. A *lélek szenvedélyeiben* valami másról van szó. Arról, ami egyikkel sem azonosítható külön-külön, de még együttesükkel sem: az emberről.

Ha azonban emlékezetünkbe idézzük, azon eredményeket, melyeket előadásunk fő részében értünk el, nyilvánvalóvá válik, hogy sem Molière gúnyolódása, sem a szökőkűtmester később említett értelmezése nem azonosítható a descartes-i bölcsességfogalommal. Továbbá, descartes-i értelemben véve, képtelenek leszünk megérteni az emberi test természetét, amíg túl nem haladjuk a szökőkűtmester képében megjelenített, tisztán mechanikus nézőpontot. Ugyanakkor, a lélek, lévén, hogy szenvedélyekkel bír, szintén elengedhetlenné teszi testtel való kapcsolatának vizsgálatát. Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy a descartes-i bölcsességfogalom semmiképp sem olyan leegyszerűsítő jellegű, mint első látásra tűnik: nem azonosítható egyik egyoldalú, túlzó értelmezéssel sem. Amire Descartes gondolt, az azon ember lény bölcsessége, ami sem nem test, sem nem lélek, hanem ezek szubsztanciális egysége, majdhogynem egy harmadik szubsztancia. Nem filozófia, de nem is fizika, hanem valamennyi tudományos ismeret módszernek megfelelően rendszerezett élő totalitása. Reményeim szerint az eddigiekben sikerült elvégeznünk a descartes-i bölcsességfogalom egy olyan föltárását mely megfelelő alapként szolgálhat majd a téma további, részletesebb tárgyalásához.